

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Στόχος αυτής της μελέτης είναι η ιστορικο-κοινωνιολογική ανάλυση της «στάσεως των ανυποτάκτων», ενός ένοπλου κινήματος που εκδηλώθηκε στην ενδοχώρα της δυτικής Κρήτης από το φθινόπωρο του 1921 μέχρι το τέλος του χειμώνα που ακολούθησε και είχε ως αφετηρία, αλλά και πρώτη ύλη, το κύμα των μαζικών λιποταξιών και ανυποταξιών που έλαβαν χώρα στο νησί μετά την ήττα των βενιζελικών στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920.¹ Πέρα από την παράθεση των γεγονότων, θα επιχειρηθεί η ενδελεχής διερεύνηση της δράσης των ατόμων και των ομάδων που συμμετείχαν σε αυτά, υπό το πρίσμα των εννοιολογικών κατηγοριών της

1. Για μια πρώτη δημοσίευση των πορισμάτων της έρευνας πάνω στο θέμα, βλ. το άρθρο που έχω δημοσιεύσει σε συνεργασία με τον συνάδελφο Μανόλη Βουρλιώτη με τίτλο: «Συλλογική δράση και πολιτική βία στην Κρήτη του Μεσοπολέμου: Η «στάσις» του 1921-1922», στο Ε. Αβδελά – Ρ. Αλβανός – Δ. Κουσουρής – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2017, σ. 151-168.

ιστορικής και πολιτικής κοινωνιολογίας και με βάση τον τρόπο που αυτή έχει προσεγγίσει τόσο τα φαινόμενα της ατομικής κοινωνικο-πολιτικής ανυπακοής όσο και των ευρύτερων κινήματων που εκδηλώνονται σε αγροτικές κοινωνίες κατά τη διάρκεια της μετάβασής τους προς σύγχρονες μορφές κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης.

Σε αντίθεση με άλλες αντίστοιχες μορφές ένοπλης συλλογικής δράσης του σχετικά πρόσφατου παρελθόντος, οι οποίες ακόμα και όταν δεν έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ιστορικών έχουν ωστόσο αφήσει έντονα το αποτύπωμά τους στη συλλογική μνήμη του ντόπιου πληθυσμού,² η «στάσις των ανυποτάκτων» δεν αποτελεί απλώς μια επιπλέον «σιωπή» της συμβατικής ιστοριογραφίας, εθνικής και τοπικής,³ αλλά έχει ουσιαστικά περάσει σήμερα και στη συλλογι-

2. Ένα τέτοιο παράδειγμα συνιστούν βεβαίως τα ένοπλα κινήματα υπό την ηγεσία των αδελφών Γιαγά στη Σάμο, τα οποία έχουν αποτελέσει το αντικείμενο προηγούμενου έργου μου. Βλ. σχετικά, Ν. Βαφέας, *Από τον «ληστή» στον «αντάρτη»: τα ένοπλα κινήματα των Γιαγάδων στη Σάμο (1914-1925)*, Αθήνα 2012.

3. Πράγματι, μέχρι τη δημοσίευση του άρθρου που συνέγραψα σε συνεργασία με τον Μανόλη Βουρλιώτη (βλ. παραπάνω), η μοναδική ίσως φορά που γινόταν κάποια αναφορά στα γεγονότα που μας απασχολούν εδώ ήταν στο παράρτημα του εξαιρετικού αγγλόφωνου άρθρου του Μάκη Σεφεριάδη με θέμα το αγροτικό ζήτημα στη μεσοπολεμική Ελλάδα (S. Seferiades, «Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast», *Journal of Modern Greek Studies*, 17 [1999], σ. 277-323, σ. 311). Για ορισμένες άλλες αναφορές στο θέμα σε κείμενα που δημοσιεύτηκαν μετά το 2017, βλ. Σ. Αλιγιζάκη, «Λιποτάκτες ή εθελοντές», *Εν Χανίοις. Ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων*, τόμ. 12 (2018), σ. 11-28· Α. Μακρής, «Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: παλαιοί πολεμιστές, ανάηροι και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1914-1940), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2020, σ. 364· Γ. Χρανιώτης, Πα-

κή λήθη του πληθυσμού της Κρήτης. Παρά τον πραγματικά μεγάλο αριθμό των λιποτακτών και των ανυπότακτων στο νησί εκείνους τους μήνες, την ένταση της βίας που πολλοί από αυτούς άσκησαν κατά των Αρχών αλλά και κατά αμάχων, την ακόμα μεγαλύτερη έκταση της καταστολής που ασκήθηκε εναντίον τους αλλά και εναντίον των συγγενών τους από το κράτος και παρά τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της εποχής (τοπικών και εθνικών) που ήταν αφιερωμένα στα γεγονότα, η επιτόπια έρευνα που διεξήγαγα επί μακρόν στην Κρήτη τα τελευταία χρόνια δεν με οδήγησε ούτε σε έναν συνομιλητή ο οποίος να έχει ακούσει έστω και κάτι για αυτά. Φαίνεται λοιπόν ότι, με δεδομένο τον αποσχιστικό χαρακτήρα που έλαβε εντέλει το εν λόγω ένοπλο κίνημα, η δράση των φορέων του εντάχθηκε τελικά στις «σιωπές» του εθνικού αφηγήματος ή αλλιώς στις «αμνησίες» του ελληνικού εθνικισμού.⁴

Όπως συμβαίνει και με την προβληματική προηγούμενων έργων μου,⁵ στόχος της παρούσας μελέτης δεν είναι να αποκαταστήσει την (όποια) ιστορική «αλήθεια» ούτε να συμπληρώσει τις μάλλον αποσπασματικές γνώσεις μας πάνω στην πρόσφατη ιστορία μιας νησιωτικής επαρχίας του ελλα-

λαιοί πολεμιστές, εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1922-1928, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 314-321.

4. Για τις «αμνησίες» της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. Β. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997 [1983], σ. 20 (πρόλογος στη δεύτερη έκδοση του έργου).

5. Πρβλ. Βαφέας, *Από τον «ληστή» στον «ανάρτη»...*, ό.π., σ. 14-15. Όπως θα αντιληφθεί ο αναγνώστης, η προβληματική και τα θεωρητικά ερωτήματα των δύο έργων είναι παρεμφερή, παρά τις αδιαμφισβήτητες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των δύο ιστορικών περιπτώσεων που αποτελούν το αντικείμενό τους.

δικού χώρου – όσο κι αν αυτά δεν είναι διόλου άνευ σημασίας. Αντιμετωπίζοντας την Κρήτη της δεκαετίας του 1920 και τις μορφές *βίαιης αγροτικής κινητοποίησης* που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό της ως μια εξαιρετική «περιπτώσιολογική» μελέτη, το παρόν εγχείρημα διακατέχεται από ορισμένες γνωστικές μέριμνες μεγαλύτερου θεωρητικού εύρους, οι οποίες *grosso modo* μπορούν να συνοψιστούν στα εξής δύο ερευνητικά ερωτήματα: Πρώτον, ποιοι είναι εκείνοι οι κοινωνικοί μηχανισμοί που επιτρέπουν τη μετατροπή μιας μάλλον «ατομικής» και, εντέλει, «ιδιοτελούς» μορφής κοινωνικής ανυπακοής σε συλλογικό ένοπλο κίνημα – τη μετατροπή, με άλλα λόγια, του «λιποτάκτη» σε «αντάρτη»; Και δεύτερον, με ποιον τρόπο μια μορφή κοινωνικής ανταρσίας, που προσεγγίζει τον «ιδεότυπο» της *πρωτόγονης* ή *αρχαϊκής* επανάστασης, μπορεί να μετασχηματιστεί στην πορεία σε περισσότερο νεωτερικές μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας;⁶ Συναφές, αν και όχι απολύτως ταυτόσημο, με αυτά τα ερωτήματα είναι και ένα τρίτο, που αφορά τη διαδικασία της *πολιτικοποίησης* των αγροτικών πληθυσμών της εθνικής επικράτειας, όχι μόνο μέσω της ενσωμάτωσής τους στους νεωτερικούς πολιτικούς θεσμούς που επιβάλλονται «άνωθεν», αλλά και διά της συμμετοχής τους σε μορφές συλλογικής δράσης που περισσότερο αμφισβητούν παρά καταφάσκουν τη διαδικασία εγκαθίδρυσης του σύγχρονου εθνικού κράτους.⁷

6. Για μια διεξοδική ανάλυση του τύπου της «νεωτερικής επανάστασης» σε αντιδιαστολή προς τις προνεωτερικές μορφές κοινωνικής αλλαγής, υπό το πρίσμα της ιστορικής και πολιτικής κοινωνιολογίας, βλ. S.N. Eisenstadt, *Revolution and the Transformation of Societies*, Νέα Υόρκη 1978.

7. Ο όρος «πολιτικοποίηση» (politisation) χρησιμοποιείται σήμερα, στο πλαίσιο της γαλλόφωνης κυρίως βιβλιογραφίας, προκειμένου να περιγρα-

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνουν προκαταρκτικά ορισμένες διευκρινιστικές παρατηρήσεις τόσο σχετικά με την *ενοιολόγηση* όσο και αναφορικά με τη *μεθοδολογία* της παρούσας μελέτης. Καταρχάς, η έννοια της *πρωτόγονης* ή *αρχαϊκής επανάστασης* παραπέμπει βεβαίως στην κλασική πλέον μελέτη που δημοσίευσε ο Eric Hobsbawm στα τέλη της δεκαετίας του 1950.⁸ Σύμφωνα με την ανάλυση του ίδιου του Hobsbawm, ο όρος *πρωτόγονη* ή *αρχαϊκή επανάσταση* αναφέρεται σε εκείνα τα είδη κοινωνικής ανταρσίας που εκδηλώνονται σε αγροτικές κοινωνίες κατά τη μετάβασή τους προς σύγχρονες μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης,⁹ το

φούν εκείνες οι διεργασίες που κατέστησαν κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων ποικίλα και ευρύτερα ιστορικά υποκείμενα κοινωνούς της διαδικασίας εγκαθίδρυσης των σύγχρονων κοινοβουλευτικών καθεστώτων και της εδραίωσης των δημοκρατικών θεσμών. Βεβαίως, αυτές οι διεργασίες άλλοτε αφορούσαν μια «από τα πάνω» δημιουργία θεσμών, που διέυρυναν την πολιτική συμμετοχή, και άλλοτε υπήρξαν το αποτέλεσμα μιας «από τα κάτω» κινητοποίησης των μέχρι τότε αποκλεισμένων από το πολιτικό σύστημα κοινωνικών τάξεων, προκειμένου να αποκτήσουν και αυτές πρόσβαση στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Για τη διαδικασία της «πολιτικοποίησης» εν γένει, βλ. ενδεικτικά, J. Lagroye (επιμ.), *La politisation*, Παρίσι 2003. Για κάποιες προσπάθειες προσέγγισης του φαινομένου ως απόρροιας της «από τα κάτω» κινητοποίησης των κυριαρχούμενων τάξεων, βλ. M.A. Edelstein, «La place de la Révolution Française dans la politisation des paysans», *Annales historiques de la Révolution française*, 280 (Απρίλιος-Ιούνιος 1990), σ. 135-149· M. Agulhon, «1848, le suffrage universel et la politisation des campagnes françaises», στο *Histoire vagabonde*, τόμ. A 'Γ', Παρίσι 1988-1996, τόμ. Γ' (1996), σ. 61-82.

8. E. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Μάντσεστερ 1959.

9. Να αποσαφηνιστεί στο σημείο αυτό ότι, σύμφωνα με τον ίδιο τον Hobsbawm, «οι λέξεις όπως “πρωτόγονος” και “αρχαϊκός” δεν πρέπει να μας μπερδεύουν. Τα κινήματα με τα οποία ασχολείται αυτό το βιβλίο έχουν όλα μακρά ιστορία πίσω τους καθώς ανήκουν σε έναν κόσμο που έχει γνωρίσει προ πολλού το κράτος [...], την ταξική διαφοροποίηση και την εκμετάλλευση από γαιοκτήμονες, εμπόρους και τα συναφή, αλλά και

βασικό χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι ενεργοποιούνται και νομιμοποιούνται με βάση αξίες του παραδοσιακού κόσμου και όχι με βάση νεωτερικά ιδεολογικο-πολιτικά προτάγματα. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο ίδιος ο βρετανός κοινωνικός ιστορικός, οι εν λόγω μορφές κοινωνικής ανταρσίας προσβλέπουν σε «έναν παραδοσιακό κόσμο όπου βασιλεύει η δικαιοσύνη και όχι σε έναν νέο, τέλειο κόσμο».¹⁰ Εντούτοις, όπως καταδεικνύει η κλασική πλέον ανάλυση του Hobsbawm, το γεγονός ότι αυτού του τύπου οι μορφές συλλογικής δράσης «κοιτάζουν» μάλλον «προς τα πίσω» παρά «προς τα μπροστά» δεν σημαίνει ότι ο ρόλος τους ως προς τη δομική μεταλλαγή του παραδοσιακού κόσμου και την εγκαθίδρυση νεωτερικών θεσμών είναι αμελητέος, ούτε ότι είναι πάντοτε «αντιδραστικός»: το αντίθετο μάλιστα.¹¹

Από την άλλη πλευρά, πολύ συχνά στο κείμενο που ακολουθεί χρησιμοποιείται ο όρος (κοινωνικό ή/και πολιτικό) κίνημα, όταν γίνεται αναφορά σε εκείνες της μορφές ένοπλης συλλογικής δράσης που εκδηλώθηκαν στη δυτική Κρήτη μετά το καλοκαίρι του 1921. Εδώ επιλέγεται σκόπιμα η χρήση του συγκεκριμένου όρου με την πλέον γενική σημασία

τις πόλεις. Οι δεσμοί της συγγένειας και η φυλετική αλληλεγγύη [...], που συνήθως προσδιορίζουν αυτό που ονομάζουμε “πρωτόγονες” κοινωνίες, είναι ακόμα ισχυροί. Ωστόσο, δεν αποτελούν πλέον την πρωταρχική άμυνα του ανθρώπου απέναντι στις απειλές του κοινωνικού του περιβάλλοντος». Βλ. στο ίδιο, σ. 3.

10. Στο ίδιο, σ. 5.

11. Στο ίδιο, σ. 2-3. Για τον ενεργητικό εντέλει ρόλο των αγροτικών στρωμάτων στη διαδικασία του επαναστατικού μετασχηματισμού της σύγχρονης κοινωνίας, πρβλ. Β. Moore, *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας: αγρότες, γαιοκτήμονες, εργάτες, αστοί και διανοούμενοι στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα 1984 [1966], σ. 522 passim.

που αυτός προσλαμβάνει στο πλαίσιο της κλασικής πολιτικής κοινωνιολογίας,¹² σε αντίθεση με τις πιο πρόσφατες προσεγγίσεις του εν λόγω κλάδου, όπου τίθεται πλέον ρητά το αίτημα της αναλυτικής αποσαφήνισής του.¹³ Ο λόγος αυτής

12. Βλ. για παράδειγμα τον εξαιρετικά ευρύ ορισμό που δίνει στο κλασικό εγχειρίδιό του ο Tom Bottomore, σύμφωνα με τον οποίο «ένα κοινωνικό κίνημα μπορεί να οριστεί, σε γενικές γραμμές, ως μια συλλογική προσπάθεια να επιτευχθεί μια αλλαγή, ή να αποτραπεί μια άλλη, στο εσωτερικό της κοινωνίας εντός της οποίας αυτή [η προσπάθεια] λαμβάνει χώρα»: T. Bottomore, *Political Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 41. Ο Rudolf Heberle, από την πλευρά του, στο σχετικό με τα κοινωνικά κινήματα λήμμα του στην *International Encyclopedia of the Social Sciences*, θα αποδεχθεί, τρόπον τινά, την υπερβολικά γενική σημασία της έννοιας, σημειώνοντας εξ αρχής ότι «ο όρος “κοινωνικό κίνημα” (social movement), καθώς και οι αντίστοιχοι με αυτόν στις λοιπές ευρωπαϊκές γλώσσες, χρησιμοποιείται για να καταδειχθεί μια ευρεία γκάμα συλλογικών προσπαθειών, ώστε να επιτευχθεί είτε κάποια μερική αλλαγή σε συγκεκριμένους κοινωνικούς θεσμούς είτε η εγκαθίδρυση μιας ολότελα διαφορετικής τάξης πραγμάτων»: R. Heberle, «Social Movements: I. Types and Functions of Social Movements», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, τόμ. Α΄-ΙΖ΄, Νέα Υόρκη 1968, τόμ. ΙΔ΄, σ. 438-444, σ. 438-439. Να προστεθεί, τέλος, ότι ο όρος «κοινωνικό κίνημα» χρησιμοποιείται κατά κόρον και από τον Eric Hobsbawm προκειμένου να περιγραφούν οι επιμέρους μορφές της αρχαϊκής ή πρωτόγονης επανάστασης, για τις οποίες κάναμε λόγο παραπάνω: Hobsbawm, *Primitive Rebels*, ό.π., passim.

13. Ο Charles Tilly για παράδειγμα, στην πρόσφατη μελέτη του που στοχεύει στην «ιστορική έρευνα των κοινωνικών κινήματων από τις απαρχές τους στον 18ο αιώνα έως τον 21ο» (C. Tilly, *Κοινωνικά κινήματα, 1768-2004*, Αθήνα 2007 [2004], σ. 13), παραδέχεται ότι «για πολλά χρόνια, γενικώς απέφευγα τον όρο κοινωνικό κίνημα επειδή συμψήφιζε πολλές διαφορετικές έννοιες και ως εκ τούτου συσκοτιζε περισσότερες απ' όσες διευκρίνιζε» (σ. 12). Στη συνέχεια της ανάλυσής του λοιπόν, ο Tilly θα επιχειρήσει να διατυπώσει έναν αρκετά σχολαστικό ορισμό του (νεωτερικού) «κοινωνικού κινήματος», ο οποίος έχει ως εξής: «Το κοινωνικό κίνημα, που αναπτύχθηκε στη Δύση μετά το 1750, αναδείχθηκε από μια καινοτόμα και σημαντικότερη σύνθεση των εξής τριών στοιχείων: 1. μια επίμονη οργανωμένη δημόσια προσπάθεια διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων έναντι

της εννοιολογικής επιλογής είναι ότι ένα μεγάλο μέρος των ιστορικών τεκμηρίων και των μαρτυριών που αναφέρονται στη δράση των λιποτακτών και των ανυπότακτων της δυτικής Κρήτης, όταν δεν μιλούν απλώς για «στάση», χρησιμοποιούν συστηματικά τον όρο «κίνημα» και έτσι προσπάθησα να κρατήσω μια ισορροπία ανάμεσα στις «έννοιες» και τις «ερμηνείες» που χρησιμοποιούν τα ίδια τα δρώντα ιστορικά υποκείμενα, από τη μια πλευρά, και σε εκείνες που χρησιμοποιούμε εμείς για να τις «ερμηνεύσουμε», από την άλλη.¹⁴ Ωστόσο, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τον μάλλον ασαφή χαρακτήρα της έννοιας του (κοινωνικού ή/και πολιτικού) *κινήματος*, έτσι όπως χρησιμοποιείται στις πηγές, και άρα θα ήταν ίσως προτιμότερο, όταν επιζητούμε να κερδίσουμε σε αναλυτική σαφήνεια, να την αντικαθιστούμε με αυτήν της *βίαιης αγροτικής κινητοποίησης* (violent rural mobilization).¹⁵

κατεστημένων αρχών-στόχων (ας την ονομάσουμε *εκστρατεία*), 2. χρήση συνδυασμών από τις παρακάτω μορφές πολιτικής δράσης: δημιουργία ενώσεων και συνασπισμών ειδικού σκοπού, δημόσιες συγκεντρώσεις, επίσημες παρελάσεις, ολονυχτίες, συλλαλητήρια, διαδηλώσεις, εκστρατείες για συγκεκριμένα αιτήματα, δηλώσεις και καταχωρίσεις στα μέσα ενημέρωσης και διανομή φυλλαδίων (ας αποκαλέσουμε το μεταβαλλόμενο αυτό σύνολο παραστάσεων *ρεπερτόριο του κοινωνικού κινήματος*) και 3. συντονισμένες δημόσιες παραστάσεις ΑΕΠΔ: Αξιοσύνης, Ενότητας, Πολυαριθμού και Δέσμευσης των συμμετεχόντων για λογαριασμό τους ή/και απέναντι στους υποστηρικτές τους (ας τις ονομάσουμε *επιδείξεις ΑΕΠΔ*)» (σ. 20-21).

14. Για αυτή τη «διπλή ερμηνευτική» στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Νέα Υόρκη 1976· του ιδίου, *The Constitution of Society*, Καίμπριτζ 1984.

15. Στην περίπτωση αυτή είναι προφανές ότι ο όρος αποτελεί δάνειο από την επίσης κλασική μελέτη του Eric Wolf για τους «Πολέμους των χωρικών κατά τον 20ό αιώνα». Βλ. E. Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century*, Οκλαχόμα 1999 [1969], πρόλογος στη δεύτερη έκδοση, σ. ix *passim*. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να διακρίνουμε αυτού του τύ-

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η μεθοδολογία της εν λόγω μελέτης δεν μπορεί παρά να είναι εγγενώς διεπιστημονική, κάτι το οποίο επιβάλλεται άλλωστε από το ίδιο το αντικείμενό της. Αν στόχος αυτής της μελέτης είναι να αναδείξει ορισμένα από «τα απρόοπτα της ένταξης του αγροτικού κόσμου στην οικονομία της αγοράς και τους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς», για να δανειστούμε τα λόγια του Στάθη Δαμιανάκου,¹⁶ τότε το αίτημα της διεπιστημονικότητας μετατρέπεται σε όρο εκ των ων ουκ άνευ. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Δαμιανάκος, «η επιταγή της διεπιστημονικότητας υπαγορεύεται από τον ίδιο τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του αντικειμένου (της αγροτικής κοινωνίας) ως κομβικού σημείου αναφοράς διεργασιών, οι οποίες είναι ταυτόχρονα κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές-πολιτισμικές».¹⁷

Η μελέτη χωρίζεται σε επτά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, επηρεασμένο περισσότερο από την ανθρωπογεωγραφία, την ιστορική δημογραφία και την οικονομική και κοινωνική

που την κινητοποίηση των αγροτών από την έννοια του «αγροτικού κινήματος», το οποίο βεβαίως ορίζεται πρωτίστως από τον προσανατολισμό της (επαναστατικής) δράσης των αγροτικών στρωμάτων και αφορά εκείνες αποκλειστικά τις περιπτώσεις κινητοποίησης όπου το βασικό αίτημα είναι η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης προς όφελος των χωρικών. Βλ. ενδεικτικά, Heberle, «Social Movements...», ό.π., σ. 443, αλλά και εδώ, κεφ. 7. Τέλος, για μια διεισδυτική συγκριτική ανάλυση των ποικίλων πρακτικών αντίστασης των αγροτικών στρωμάτων έναντι των κυρίαρχων τάξεων σε διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά περιβάλλοντα, βλ. J. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Γέιλ 1985.

16. Σ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα 2002 [1996], σ. 12.

17. Στο ίδιο.

ιστορία, είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου εντός του οποίου έλαβε χώρα το ένοπλο κίνημα που αποτελεί το αντικείμενό της. Αρχικά περιγράφονται τα στοιχεία της «φυσικής» μακράς διάρκειας της ιστορίας της Κρήτης, όπως αυτά καθορίζονται από τη γη και τη φύση, το κλίμα, τη δημογραφική ανάπτυξη και την εθνο-θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού, ενώ στη συνέχεια αναλύεται η «πολιτική» μακρά διάρκεια της ιστορίας του νησιού, όπως αυτή προσδιορίστηκε επί αιώνες από την οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια και την ευρύτερη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται εδώ σε δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κρητικής περίπτωσης κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, τα οποία, αν και δεν αποτελούν βεβαίως αποκλειστικό προνόμιο της συγκεκριμένης νησιωτικής κοινότητας, καθόρισαν εντούτοις επί μακρόν τη δράση των κατοίκων της και «εκβάλλουν», βεβαίως, μέχρι και στο ένοπλο κίνημα που μας ενδιαφέρει: Πρόκειται αφενός για τη μακρόχρονη «παράδοση της ανταρσίας» που χαρακτηρίζει τρόπον τινά τους κατοίκους της από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης, κυρίως αυτούς των κτηνοτροφικών κοινοτήτων της ορεινής ενδοχώρας, η οποία κατά τον εκτενή 19ο αιώνα έτεινε να προσδίδει στα φαινόμενα των ένοπλων εξεγέρσεων έναν μάλλον ενδημικό χαρακτήρα· και αφετέρου για την εμπειρία λειτουργίας ορισμένων ιδιαίτερων θεσμών αυτοδιοίκησης της κοινότητας του νησιού στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης, οι οποίοι για δεκαπέντε χρόνια πριν από την ένωση με το ελληνικό κράτος μετενσαρκώθηκαν μάλιστα σε ένα ιδιότυπο καθεστώς πολιτειακής αυτονομίας, υπό την επικυριαρχία βεβαίως της Υψηλής Πύλης, αυτό της

Κρητικής Πολιτείας. Το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης κλείνει με μια αναφορά στις ασυνέχειες που παρατηρούνται στην κρητική οικονομία και κοινωνία μετά την ένωση του νησιού με το ελληνικό κράτος, κυρίως όσον αφορά την στρατιωτική υποχρέωση των κατοίκων του σε μια συγκυρία παρατεταμένης εμπλοκής της χώρας σε αλληπάλληλες πολεμικές αναμετρήσεις κατά τη «μακρά» δεκαετία του 1910, οι οποίες, απ' ό,τι προκύπτει, βιώθηκαν με δραματικό τρόπο από μεγάλο μέρος του εντόπιου πληθυσμού.

Το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης έχει περισσότερο αφηγηματικό χαρακτήρα και στοχεύει να περιγράψει λεπτομερώς την κλιμάκωση της πολιτικής βίας κατά τη «στάση των ανυποτάκτων» που εκδηλώθηκε στη δυτική κυρίως Κρήτη μετά το καλοκαίρι του 1921. Από την αφήγηση διαφαίνεται καταρχάς ότι η εν λόγω εξέγερση είχε ως αφετηρία της, αλλά και πρώτη ύλη, το κύμα των μαζικών λιποταξιών και ανυποταξιών των κρητών κληρωτών, κυρίως μετά τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και την απρόσμενη ήττα της βενιζελικής παράταξης σε αυτές. Εντούτοις, ήδη από αυτή την πρώτη περιγραφική αφήγηση των γεγονότων, καθίσταται επίσης σαφές ότι στην πορεία του χρόνου η ασυντόνιστη αρχικά δράση των πολυάριθμων λιποτακτών και ανυπότακτων της δυτικής Κρήτης σταδιακά οργανώνεται και πολιτικοποιείται, επιβάλλοντας έτσι στον ιστορικό να κάνει πλέον λόγο για τον μετασχηματισμό της σε *ένοπλο κίνημα*. Αποκορύφωμα αυτού του μετασχηματισμού, αλλά και της κλιμάκωσης της πολιτικής βίας στο τοπικό επίπεδο, αποτελεί βεβαίως η επίθεση των «στασιαστών» κατά των Χανίων την αυγή της 21ης Νοεμβρίου 1921 και η τριήμερη μάχη που ακολούθησε με τις δυνάμεις του στρατού

και της χωροφυλακής, μέχρις ότου οι επιτιθέμενοι αναγκαστούν να υποχωρήσουν προς την ορεινή ενδοχώρα, η οποία θα συνεχίσει να βρίσκεται υπό τον έλεγχό τους για αρκετές εβδομάδες ή και μήνες. Η οριστική καταστολή του κινήματος θα επιτευχθεί μόλις την άνοιξη του 1922, όταν η κυβέρνηση προβεί στον συστηματικό εκτοπισμό των συγγενών των ανυπότακτων, αφού εφαρμόσει στο νησί τον υπερβολικά αυστηρό νόμο της εποχής *Περί ληστείας*.

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια της μελέτης, περισσότερο διαπνεόμενα από τις μέριμνες της ιστορικής και πολιτικής κοινωνιολογίας, προσπαθούν να «δουν» πίσω από τα γεγονότα και να καταδείξουν εκείνους ακριβώς τους μηχανισμούς που επέτρεψαν σε ένα φαινόμενο μαζικής ατομικής ανυπακοής, όπως είναι οι λιποταξίες και οι ανυποταξίες, να μετατραπεί σε συλλογικό ένοπλο κίνημα. Αρχικά, στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μια σε βάθος διερεύνηση του φαινομένου των μαζικών λιποταξιών/ανυποταξιών στη δυτική Κρήτη εκείνη την περίοδο. Από τη συστηματική μελέτη των πηγών της εποχής αναδεικνύεται, πριν απ' όλα, η πραγματικά εντυπωσιακή ποσοτική του έκταση στους νομούς Χανίων και Ρεθύμνης, καθώς το ποσοστό όσων απέφυγαν εκεί τη στράτευση σε σχέση με το σύνολο των εντόπιων στρατευσίμων φαίνεται ότι άγγιξε το 75%. Αυτή η μαζική ανυπακοή των κρητών κληρωτών στις στρατολογικές απαιτήσεις της κεντρικής εξουσίας μπορεί ασφαλώς να εξηγηθεί από το μέγεθος της αδιαλλαξίας και της σκληρότητας που επέδειξε η τελευταία απέναντί τους, αλλά αυτό μονάχα εν μέρει. Για την πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία του φαινομένου, η ανάλυση οφείλει να στραφεί στη διερεύνηση των συνεπειών που επέφερε η

εφαρμογή του μέτρου της υποχρεωτικής στράτευσης για πρώτη φορά –και μάλιστα σε μια περίοδο παρατεταμένης εμπλοκής του ελληνικού κράτους σε μια σειρά πολεμικών αναμετρήσεων κατά τη «μακρά» δεκαετία του 1910– στις επί μακρόν εμπεδωμένες κανονικότητες μιας παραδοσιακής αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας. Αυτού του τύπου η ανάλυση επιτρέπει την ερμηνευτική κατανόηση όχι μόνο της προσωπικής, αν και μαζικής, ανυπακοής των λιποτακτών και των ανυπότακτων, αλλά και της σχεδόν καθολικής συμπαράστασης (παθητικής και ενεργητικής) που φαίνεται ότι επέδειξε η τοπική κοινωνία απέναντί τους.

Ωστόσο, παρά τη μαζική διάσταση που πήρε από νωρίς το φαινόμενο της ανυποταξίας στη δυτική Κρήτη, για αρκετούς μήνες θα παραμείνει μάλλον παθητικό και ασυντόνιστο και, ως εκ τούτου, δεν φαίνεται να γίνεται αντιληπτό ως πραγματική απειλή από τις Αρχές. Έτσι, τα επόμενα κεφάλαια της μελέτης επιχειρούν να απαντήσουν σε ένα θεωρητικό ερώτημα άλλου τύπου, το οποίο αφορά ετούτη τη φορά τους μηχανισμούς *οργάνωσης* και *συντονισμού* της δράσης των λιποτακτών και των ανυπότακτων από ένα χρονικό σημείο και έπειτα· τους μηχανισμούς μετατροπής, με άλλα λόγια, του «λιποτάκτη» σε «αντάρτη». Έτσι, στο τέταρτο κεφάλαιο διερευνάται ο ρόλος που διαδραμάτισε προς αυτή την κατεύθυνση η «συμμορία» του «κλήσταρχου» Λάμπρου Μπαρμπούνη, σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιούσαν τότε οι Αρχές, μια ένοπλη δηλαδή ομάδα που βρισκόταν ήδη στην παρανομία πριν από την εκδήλωση του κινήματος που μας ενδιαφέρει και της οποίας η δράση φαίνεται να προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό τον ιδεότυπο της *κοινωνικής*

και πολιτικής ληστείας. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια ομάδα «παρانونόμων», οι οποίοι όμως, στα μάτια της τοπικής αγροτικής κοινωνίας, όχι μόνο δεν είναι εγκληματίες αλλά τους αποδίδονται συχνά και ηρωικές ιδιότητες. Από την άλλη πλευρά, όπως προκύπτει από την ανάλυση, η τοπική αγροτική κοινωνία δεν αποτελούσε ούτε το μοναδικό ούτε το πιο ισχυρό στήριγμα της δράσης αυτών των «παρانونόμων». Αντιθέτως, οι δεσμοί που διατηρούσαν με μέλη τόσο των τοπικών όσο και των εθνικών ελίτ αναδεικνύουν μια περισσότερο «πολιτική» διάσταση αυτής της εκδοχής της ληστείας, με την έννοια ότι φανερώνουν την πρόθεση των «ληστών» να ενταχθούν με προνομιακούς όρους σε «νόμιμους» (ή έστω «ημι-νόμιμους») στρατιωτικούς σχηματισμούς, όπως για παράδειγμα στα άτακτα σώματα που, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, χρησιμοποιούνταν συστηματικά από την ελληνική κυβέρνηση σε «αλυτρωτικές» επιχειρήσεις εκτός των εθνικών συνόρων. Αυτή η ιδιότυπη ένοπλη ομάδα, λοιπόν, φαίνεται ότι κατά την εκδήλωση της εξέγερσης που μας ενδιαφέρει λειτούργησε ως ένας πρώτος καταλύτης για τη σταδιακή οργάνωση της αρχικά άμορφης μάζας των λιποτακτών και των ανυπότακτων της δυτικής Κρήτης και τη μετατροπή της σε πολυάριθμο ένοπλο σώμα «ανταρτών» ή «στασιαστών».

Όπως καταδεικνύουν οι πηγές της εποχής όμως, η «ληστοσυμμορία» του καπετάν Λάμπρου Μπαρμπούνη δεν ήταν το μοναδικό ήδη συγκροτημένο ένοπλο δίκτυο που επιτέλεσε αυτή τη λειτουργία στη συγκεκριμένη συγκυρία. Στο πέμπτο κεφάλαιο της μελέτης εξετάζεται ο ρόλος που διαδραμάτισε στην οργάνωση και, εντέλει, στην πολιτικοποίηση των

κρητών λιποτακτών και ανυπότακτων μια ιδιότυπη ένοπλη ομάδα της εποχής η οποία, αν και στελεχωνόταν από ανθρώπους αντίστοιχης στρατιωτικής και πολιτικής κουλτούρας με τους συντρόφους του «λήσταρχου» Μπαρμπούνη, εντούτοις δεν έχει καταγραφεί στη λαϊκή μνήμη και την ιστοριογραφία ως «ληστρική»: πρόκειται για το Σώμα Ασφαλείας Γύπαρη. Τα περισσότερα μέλη αυτού του σώματος είχαν καταφύγει ομαδικά στην Κρήτη μετά τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη, στην οποία ορισμένοι εξ αυτών είχαν εμπλακεί, και την έναρξη της ποινικής διαδικασίας τιμωρίας των ενόχων. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι και το ίδιο το κράτος, όταν κατάφερε επιτέλους να καταστείλει την εξέγερση, θα αναγνωρίσει τρόπον τινά τον ηγετικό ρόλο που έπαιξαν συγκεκριμένοι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του εν λόγω σώματος στην εκδήλωσή της και, ως εκ τούτου, θα σπεύσει να τους επικηρύξει, τον Μάιο του 1922, ως «πρωτεργάτες του στασιαστικού κινήματος της Κρήτης».

Αλλά ούτε και το Σώμα Ασφαλείας Γύπαρη υπήρξε τελικά το μόνο ισχυρό στρατιωτικό και πολιτικό δίκτυο που επιχείρησε να οργανώσει και να πολιτικοποιήσει τη δράση των κρητών λιποτακτών και ανυπότακτων. Στο έκτο κεφάλαιο, με αφετηρία την ανάλυση του περιεχομένου της μοναδικής περίπτωσης έκφρασης γραπτού πολιτικού λόγου εκ μέρους των στασιαστών που διασώζεται (μιας προκήρυξης με τα αιτήματά τους που βρέθηκε στα χέρια του αδελφού του Παύλου Γύπαρη, Πέτρου, όταν αυτός συνελήφθη), η οπτική της μελέτης μετατοπίζεται προς τη δραστηριότητα και την ιστορική διαδρομή της Εθνικής Άμυνας Κωνσταντινουπόλεως. Η εν λόγω οργάνωση –προϊόν συντονισμού της δράσης

μιας σημαντικής μερίδας της ελληνορθόδοξης αστικής κοινότητας της Πόλης με τους πολυάριθμους βενιζελογενείς αξιωματικούς που είχαν καταφύγει στην οθωμανική πρωτεύουσα μετά την εκλογική ήττα της 1ης Νοεμβρίου 1920 και τις επακόλουθες αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος-, στη νέα φάση όξυνσης των παθών του Εθνικού Δικασμού, φαίνεται ότι επιχείρησε να αναβιώσει το «πείραμα» της ομώνυμης οργάνωσης της Θεσσαλονίκης του 1916, στην οποία άλλωστε πολλοί από τους συγκεκριμένους αξιωματικούς είχαν διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο. Όπως προκύπτει από την ανάλυση, η συνωμοτική δραστηριότητα της εν λόγω οργάνωσης δεν περιορίστηκε στην προσπάθεια χειραγώγησης της δράσης των κρητών λιποτακτών και ανυπότακτων, αλλά επεκτάθηκε και σε άλλες φιλόδοξες στοχεύσεις, όπως για παράδειγμα την εκλογή του βενιζελικού Μελετίου Μεταξάκη στον Πατριαρχικό Θρόνο, τον Νοέμβριο του 1921, και το σχέδιο εκδήλωσης «κινήματος» στη Μικρά Ασία, μεσούσης της μικρασιατικής εκστρατείας, την άνοιξη του 1922.

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης επιχειρεί, εν είδει επιλόγου, να διερευνήσει τον απόηχο της «στάσεως των ανυποτάκτων» στην κρητική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Η έμφαση εδώ δίνεται στη δραστηριότητα των πρώην κληρωτών μετά την καταστολή της «στάσεως των ανυποτάκτων», τη μαζική αποστολή τους στη Μικρά Ασία, την κατάρρευση του μετώπου και την επιστροφή τους τελικά στην πατρίδα τους. Η βασική υπόθεση εργασίας που διερευνάται εδώ είναι το κατά πόσο η άμεση ή έμμεση (στην περίπτωση δηλαδή των συγγενών και φίλων) εμπειρία της συμμετοχής σε μια μορφή συλλογικής δράσης, όπως ήταν η «στάσις των ανυποτάκτων»,

λειτούργησε εντέλει θετικά προς την κατεύθυνση της πολιτικοποίησης ή/και ριζοσπαστικοποίησης αυτών των ανθρώπων. Και πράγματι, η ανάλυση καταδεικνύει ότι, σε αντίθεση τόσο με την υποτονική τότε εκλογική παρουσία των ριζοσπαστικών δυνάμεων της Αριστεράς στην Κρήτη όσο και με το σχετικά ασθενικό τοπικό συνδικαλιστικό κίνημα, αμέσως μετά την επιστροφή στο νησί των εντόπιων κληρωτών που είχαν αποσταλεί στο μέτωπο παρατηρείται, έστω και για μια σχετικά βραχύβια χρονική περίοδο, ένα φαινόμενο έντονης πολιτικοποίησης, αλλά και ριζοσπαστικοποίησης, μεγάλης μερίδας των λαϊκών στρωμάτων της Κρήτης, με κύριο όχημα το κίνημα των Παλαιών Πολεμιστών. Το κίνημα αυτό φαίνεται ότι αποτέλεσε τον απόηχο της εμπειρίας της συμμετοχής των κρητών κληρωτών σε μορφές συλλογικής ανυπακοής, όπως ήταν οι μαζικές λιποταξίες, αρχικά, και η «στάση των ανυποτάκτων», στη συνέχεια, αλλά και της βίωσης της φρίκης του πολέμου, βεβαίως, μετά την καταστολή της τελευταίας και την αποστολή τους στο μέτωπο. Υπό αυτή την έννοια, αν παρακολουθήσει κανείς την πορεία μετατροπής του «λιποτάκτη» σε «αντάρτη», σε μια πρώτη φάση, και σε «παλαιό πολεμιστή», στη συνέχεια, θα οδηγηθεί πιθανώς στο συμπέρασμα ότι σε συλλογικό επίπεδο η μάλλον α-πολιτική (ή έστω προ-πολιτική) *βίαιη αγροτική κινητοποίηση* που εκδηλώθηκε στην ενδοχώρα της δυτικής Κρήτης το 1921-1922 άρχισε να αποκτά σταδιακά άλλου τύπου χαρακτηριστικά και να προσεγγίζει εντέλει τον ιδεότυπο του *αγροτικού κινήματος*, καθώς εξέφρασε εξαιρετικά ριζοσπαστικά αιτήματα τα οποία αφορούσαν την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης προς όφελος των χωρικών.

